

Ivan Vajkhard Valvazor.

Životopisna črtica. Spisal prof. Makso Pirnat.

Za Kranjo premožen,
za Kranjo ubožen,
za Kranjo učen,
za Kranjo rojen.

Dr. Jakob Župan.

Majhna je naša kranjska dežela. A ta majhen kosce sveta, ki ga zavzemlje, se odlikuje po svoji prirodni krasoti, po svojih prirodnih čudesih. Na skromnem prostoru kranjske dežele najdemo zbrane take prirodne lepote, s katerimi je priroda le posamezna obdarila druge zemlje. Na Gorenjskem zro ponosni gorski orjaki, z večnim snegom na svojih temenih, pod sabo doli v rodovitne doline, v romantične soteske, na mirno Bohinjsko in mladeniško živahno Blejsko jezero. Na Dolenjskem vabijo bele zidanice, postavljene po rodovitnih vinorodnih brdih, domačina in tujca, da se okrepča z zdravo, domačo vinsko kapljico. Notranjska stran je sicer pusta po svoji zunanji podobi, a v svojem osrčju hrani nešteto jam s svetovnoznanimi kapniki. Notranjska se ponaša tudi s čudovitim Cerkniškim jezerom. Pač resnične so besede pesnika Ivana Vesela-Koseskega, s katerimi opeva lepoto našega sveta:

Več lepega naše domovje ima
kot celega sveta države:
bogastvo neskončno v naročju gorā,
na vidu cvetoče planjave.

In vendar je bila ta lepa zemlja dolga stoletja pozabljena. Brigali se niso zanjo domačini, in tujci so imeli v nji po navadi napačne pojme in so bili v njenih prirodnih zanimivostih slabo ali celo nič poučeni. Lepota kranjske dežele bi bila brez dvoma ostala še nadalje neodkrita, da se ni pred več nego dvesto leti narodil na Kranjskem mož, ves vnet za rodno zemljo in njen kras, ki je šele pravzaprav domači in tuji svet opozoril na pozabljeno kranjsko deželo, na neštete prirodne bisere, nahajajoče se v nji, in ki je obenem tudi zanimivo opisal zgodovino te dežele. Ta mož je bil Ivan Vajkhard Valvazor.

Valvazorji so bili lombardska rodovina. Na Kranjskem so se naselili začetkom 16. stoletja in si ondi ter na Štajerskem pridobili več lepih posestev. Ivan Vajkhard Valvazor se je narodil 28. maja l. 1641. v Ljubljani na sedanjem Starem trgu št. 4. Oče mu je bil Jernej Valvazor, mati pa Marija pl. Ravbar. Šole je pohajal Valvazor v Ljubljani pri očetih jezuitih. Med Valvazorjevimi učitelji je posebno slovel Ivan Ludovik Schönleben, ki je znan kot kranjski zgodopisec in ki je tudi v mladem Valvazorju zanetil veselje in ljubezen do domače zgodovine.

Bila je tedaj navada, da so plemenitaški sinovi na potovanju izpopolnjevali svojo izobrazbo. Tudi Valvazor se je zgodaj napotil v tuji svet, da si ondi izbistri svoj um, razširi svoje znanje in duševno obzorje.

Kot osemnajstleten mladenič poseti Valvazor l. 1659. mesto Bamberg na Nemškem. L. 1666. si ogleda natančno Dunaj in se ondi seznani z umetnostjo, kako se dela zlato. Kmalu nato prepotuje južno in severno Nemško.

L. 1669. obiše tedaj sila mogočne Benetke in od tam nastopi preko Sredozemskega morja pot proti Afriki. Potovanje po Sredozemskem morju je bilo tiste čase jako nevarno, a vedoželjni Valvazor se ni strašil nobene nevarnosti; bilo mu je le na tem, da si ogleda več sveta.

Iz Afrike se odpelje proti Francoski in se izkrca v Tulon. Na Francoskem si ogleda mesta Lijon, Marsej, Bokêr, Avinjon in končno Pariz.

L. 1670. ostavi. Pariz in se vrne v Lijon, kjer se marljivo peča z zgodovino, s starinoslovjem in s prirodoslovjem. Iz Lijona se napoti domov preko Švice in si spotoma ogleda sloveči Renov vodopad pri Schaffhausnu. Zadnje svoje potovanje nastopi l. 1685. Ob tej priliki se seznanj z učenjakom Erazmom Franciscijem, ki mu je pozneje pomagal pri njegovih delih, in poseti mesto Norimberk.

L. 1672. se Valvazor poroči z Ano Rozino pl. Grafenwegovo in kupi romantično stoječi grad Bogenšperk nad Litijo. Skoro izpremeni Valvazor ta svoj novi dom v svetišče znanosti in umetnosti. Nabavi si najprej prekrasno knjižnico z nad 10.000 zvezki. Napravi si znamenito zbirko starih denarjev, zlasti rimskih in grških penezov. Nakupi in nabere lepo zbirko rudnin in matematiškofiziških orodij. V svojem gradu ustanovi tudi lepo urejeno bakroreznico, prvo na Kranjskem, in pokliče k sebi več umetnikov bakrorezcev, risarjev i. t. d. Z veliko marljivostjo nabere nad 2023 starih grbov, poleg tega tudi lepo število lesorezov, bakrorezov in risb od najrazličnejših umetnikov iz vseh dežel.

Že ob svojem potovanju po Francoskem izda Valvazor nek prevod iz francoščine. Vsebina tega prevoda, žal, ni znana. Posebno plodovito in mnogostransko pisateljsko delovanje razvije Valvazor, ko se ustanovi na Bogenšperku in ko si preskrbi vseh mogočih sredstev in pripomočkov, ki naj bi mu pomagala kot pisatelju.

Prva knjiga, ki jo je izdal, bivajoč v domovini, je bila „Pasijonska knjiga“ s slikami. Temu proizvodu nabožne vsebine so potem sledila dela krajepisne stroke; in v teh delih je šele pravzaprav začel Valvazor obdelavati tisti predmet, v katerem je bil takorekoč doma in v katerem se je pokazal pravega veččaka.

Tako izda Valvazor „Krajepis Kranjske“ z naslovno podobo in 316 slikami kranjskih mest, trgov, samostanov in gradov. Kmalu nato izide njegov „Krajepis gradov Lambergove rodovine“ z mnogimi barvotiski. Na isti način kakor krajepis Kranjske obdela tudi „Krajepis Koroške“ s slikami mest, trgov, samostanov in gradov po Koroškem in „Krajepis Solnograške“. Poleg tega izdela tudi zemljevide Koroškega, Kranjskega in Hrvaškega in doda že prej izdanemu „Krajepisu Koroške“ l. 1688. tudi natančen opis Koroške. V Valvazorjevi založbi izide tudi bajesloven spis rimskega pesnika Ovidija „Metamorfoze“ in pa knjiga „Todtentanz“ (Mrtvaški ples ali gledališče človeške smrti); obe ti knjigi okraši Valvazor z ličnimi bakrotiski.

Vsa naštetá zemljepisna dela Valvazorjeva pa so bila le nekaka priprava za njegovo največje delo, ki ga je nosil Valvazor že dolga leta na svojem srcu. Potujoč po tujem svetu je namreč spoznal, da je njegova rojstna dežela Kranjska v inozemstvu popolnoma nepoznana; le tuintam so mu vedeli tujci kaj povedati o Kranjski, a še to je bilo pogosto napačno. Izkušnja ga je pa tudi učila, da celo domačini sami le malo vedo o kranjski domovini. Na drugi strani pa je videl na svojih potovanjih,

Mlada stara mamica.

kako lepa dela imajo Francozi in Nemci v svojih deželah. Vsa ta razmotrivanja so ga nagnila, da je sklenil natančno popisati Kranjsko v krajepisnem, v prirodoslovnem, v narodopisnem in v zgodovinskem oziru.

Težko breme si je naložil Valvazor na svoja ramena. A bil je mož, ki je bil vsestransko kos stavljeni si nalogi. Dičila ga je visoka omika, ki si jo je prisvojil v tujini; v tujini se je izuril tudi v vestnega, razboritega opazovalca, ki mu ne uide nobena malenkost. Čuli smo že, kako vneto se je vadil v zgodovini, starinoslovju in v zemljepisju. Da, Valvazor je bil kakor poklican za zgodovinopisca in zemljepisca rojstne dežele.

Preden se Valvazor loti tega velikega dela, se vestno pripravlja nanje. Ker dobro ve, da se more kaka stvar le tedaj dobro popisati, ako jo človek natančno pozna, zato neutrudno prepotuje Kranjsko in nje obmejne pokrajine. Nobena gora mu ni previsoka, da ne bi splezal nanjo in ne premeril nje višine, nobena jama, nobeno brezno pregloboko, da se ne bi spustil vanje in ga pregledal in preiskal. Natančno si ogleda vsa mesta, trge, gradove, samostane, važnejše cerkve in stavbe, starinske spomenike in jih nariše. Povsod pobira stare denarje in določuje njih starost. Z trudoljubivo marljivostjo preišče vse dostopne knjižnice in arhive, v katerih upa najti le najmanjšo zanimivost, tičočo se kranjske dežele.

Na vse strani pošilja poslanca do graščakov in posestnikov arhivov ter jih prosi, naj mu opišejo zgodovino svojih gradov, ali pa naj mu vsaj prepuste dotične listine v uporabo. Večina graščakov se še ne zmeni ne za to in mu niti ne odgovori; drugi so celo tako ozkosrčni, da mu nečejo odpreti svojih arhivov. To so bile bridke izkušnje za Valvazorja. Pa njegova trdna volja je premagala take in enake ovire, in tolažila ga je zavest, da je še vendar nekaj mož, ki so uvideli važnost njegovega nameravanega podjetja in mu dobrohotno segli pod ramo. Tako mu je dal na razpolago svoj arhiv Volk Engelbert grof Auersperg kakor tudi zatiški opat pl. Raumschüssel; podpirala sta ga tudi zgodopisca Schönleben in Thalnitscher (Dolničar). V vzpodbudo mu je bilo tudi pismeno občevanje z angleškimi, francoskimi in nemškimi učenjaki.

Tako naposled zagleda l. 1689. beli dan po mnogih trudih in naporih Valvazorjevo znamenito delo: „Ehre des Herzogtums Krain“ (Slava vojvodine kranjske), posvečeno kranjskim stanovom. Delo obsega štiri debele zvezke, katerih I. ima L + 696, II. 836, III. 1126, IV. 610 + 62 str., skupaj 3320 str. in 533 podob.

Vsa tvarina pa je razdeljena v petnajst knjig. Prva knjiga razpravlja o imenih tistih ljudstev, ki so prebivala v najstarejših časih na Kranjskem; spisal je to knjigo že prej imenovani Erasmus Francisci. Druga knjiga podaja kratek zemljepis Kranjske. V tretji knjigi se popisujejo natanko gorovja, reke, podnebje, viharji in važnejše rastline, živali in rudnine. Poleg tega beremo v tretji knjigi zanimive stvari o starih kranjskih rudnikih; zlasti natančno je tu opisan idrijski rudnik. Četrta knjiga nas seznaja s prirodnimi posebnostmi Kranjske, tako s podzemeljskimi votlinami in vodami,

in nam podaja jasno sliko o čudovitem cerkniškem jezeru. Peta knjiga, ki jo je tudi najbrž spisal Francisci, popisuje narode, ki so gospodarili po Kranjskem, dokler ni prišlo pod francosko oblast. V dodatku k tej knjigi riše Valvazor ona mesta, ki so bila na Kranjskem za Rimljanov. Prezanimiva je šesta knjiga. Tu slika Valvazor v posameznih delih dežele običajni jezik, narečja, nošo, šege in navade. O plemenitaših govori le ob kratkem, češ, ti imajo vedno kaj posebnega na sebi. Valvazor se zlasti tu kaže bistrega opazovalca; njegova slika o tedanjih kranjskih kmetih je tako natančna, da se človeku zdi, kakor bi živel za dvesto let nazaj, kadar čita ta popis. Šesti knjigi je pridejan imenik vseh važnejših kranjskih pisateljev; ob koncu našteva Francisci tudi Valvazorjeva dela. Sedma knjiga se bavi z vero. V nji zvemo zanimive podatke o poganskih bogovih, o pokristjanjenju Slovencev, o lutrski veri in kako je ta zopet podlegla krščanstvu. V dostavku govori pisatelj o bogoslužnih navadah Slovencev, o praznoverju in posebno obširno o čarovnicah. Osmo knjiga se bavi s svetniki, patriarhi, škofi, redovi, župnijami, podružnicami in cerkvenimi igrami. — V deveti knjigi popisuje Valvazor ustavo in upravo Kranjske, razpravlja o sodnijsstvu, o stanovih in o kranjskem plemstvu in našteva končno v alfabetiškem redu plemenitaške rodovine kranjske. Deseta knjiga obsega zgodovino knezov in deželnih gospodarjev, ki so vladali Kranjski od rimskih časov sem. V enajsti knjigi popisuje Valvazor mesta, trge, gradove in samostane na Kranjskem. Vsak kraj, grad ali samostan je popisan na isti način. Najprej se bavi pisatelj z izvirom nemškega in slovenskega imena, potem poroča o leži gradu, pri trgih omenja rodovitnost zemlje v okolici. Nato našteva rodove, ki so bili posestniki gradu, in omenja zgodovinskih dogodkov, ki so v zvezi z dotičnimi rodovi. Natančno riše zgodovino mest. Pri mestih opiše najprvo cerkve in druge važne stavbe, nato govori o pravicah, ki si jih je pridobilo mesto tekom časa, ter omenja trgovino in promet; naposled pripoveduje o dogodkih, ki so se zgodili v dotičnem mestu. Posebno vrednost imajo Valvazorjeve zgodovinske pripomnje o mestih, gradovih, trgih in samostanih zaradi tega, ker jih je večinoma zajel iz dotlej neporabljenih listin in ker se pečajo večkrat te vesti z dogodki, ki segajo nazaj v X. in XI. stoletje. Dvanajsta knjiga poroča o hrvaški in morski obmejni pokrajini, ter posebno obširno o turških mejnih trdnjavah. Trinajsta knjiga se bavi s prazgodovino Kranjske. V štirinajsti in petnajsti knjigi nadaljuje deželno zgodovino; začetek habsburške vlade tvori mejo med obema knjigama. Vsebina je tu jako pisana: poleg dednih preprirov poroča pisatelj o potresih in drugih podeželnih nesrečah, poleg turških vojsk popisuje lakoto, kugo in nenavadna nebeška znamenja.

S tem velikim delom je proslavil Valvazor sebe in svojo rojstvo deželo. Nihče pred njim in tudi nihče za njim ni izdal dela o Kranjski, ki bi se moglo meriti z Valvazorjevo „Slavo vojvodine Kranjske“. Za vsakega, ki se peča z zgodovino Kranjske, je Valvazor še danes najvažnejši vir. Iz Valvazorja so doslej zajemali vsi, ki so pisali o kranjski zgodovini, pa tudi pesniki in pisatelji so našli v njem obilo snovi za svoje pesmotvore in za svoje pripovedne spine.

Namen, ki ga je imel Valvazor pri spisovanju te knjige, se mu je popolnoma posrečil. Pokazal je Valvazor v podobi in besedi tujemu svetu kranjsko deželo, nje zgodovino, nje zemljepis, nje prirodne zanimivosti, popisal z živo besedo nje nekdanje in sočasne prebivalce. Domačini so tudi šele po njegovi knjigi izpoznali pravo vrednost svoje rojstne dežele. Valvazorjeva navdušena beseda je netila v njihovih srcih spoštovanje in ljubezen do kranjske vojvodine. In beri Valvazorja danes! Čuden človek bi moral biti, ako bi se te ne polastilo vsaj nekaj tistega domoljubnega navdušenja, ki je narekovalo pisatelju to knjigo.

Razen naštetih del jih je spisal Valvazor še nekaj, ki so pa ostala nenatisnjena. Vsega skupaj je spisal 22 knjig.

Spretno je umel Valvazor sukati pero; nič manj nego peresa pa ni bil vaju tudi meča. Odlikoval se je kot hraber vojak v viharinem letu 1683. na Štajerskem, kjer so si ga dolenske čete izvolile za svojega podpoveljnika in kjer je z drugimi kranjskimi vitezi uspešno odganjal silovitega Turka od štajerske meje. Štajerci so tako cenili Valvazorjevo junaštvo, da so ga ob njegovem odhodu odlikovali s častnimi svinjnjami.

Različna književna podjetja, zlasti pa ogromni stroški, ki jih je imel s svojo „Slavo vojvodine kranjske“, so popolnoma uničili lepo Valvazorjevo imetje. L. 1690. je moral prodati svojo dragoceno knjižnico, da bi se rešil iz denarnih zadreg. Ker še to ni zadostovalo, se je moral ločiti tudi od priljubljenega mu gradu Bogenšperka, kjer je živel samo za znanost in umetnost; prodal je ta grad kakor drugo svoje imetje. Za skromno vsoto, ki mu je preostala, si je začetkom l. 1693. kupil v Krškem preprosto meščansko hišo. A prišel je v Krško le umret. Že 19. septembra l. 1693. je zatislil trudne svoje oči. Pokopali so ga na gradu Mediji, ki je bil nekda njegova last.

Zgodovina kranjska ne pozna tako plemenitega in požrtvovalnega rodoljuba kakor je bil Valvazor. Daroval je vse svoje lepo imetje v čast in slavo rodne dežele. Proslavil je vojvodino Kranjsko, a pri tem sam ubožal in umrl skoro kot berač. Boljše ne moremo označiti plemenitega njegovega delovanja, kakor ga je označil dr. Jakob Župan z besedami, ki smo jih postavili na čelo temu sestavku. Da, Kranjski na žrtvenik je položil ves svoj imetek, iz ljubezni do nje je prenašal ubožstvo; v njeno proslavo je posvetil vse bogate zaklade izvenredne svoje nadarjenosti in učenosti. Poznim rodovom vstane svetel zgled prave domovinske ljubezni, ravnaajo se po pesnikovih besedah:

A ne iz cenih besedi,
iz del še javljaj žar strasti.

Zgradil si je s svojo „Slavo vojvodine kranjske“ veličasten, nemrljiv spomenik. A že pred sto leti so poudarjali rodoljubni možje, da so kranjski rojaki dolžni, svojemu Valvazorju postaviti viden spomenik v znak spoštovanja in hvaležnosti. Ta dolgo gojena želja se je pred kratkim izpolnila. Postavili so namreč mogočen, nadprirodno velik kip Valvazorjev v Ljubljani, in sicer pred ondodnim muzejem.